

УДК 327(73):355.019.2(575)"19/20"

Г. І. Мінгазутдінова

США та ядерне роззброєння пострадянської Центральної Азії (кін. ХХ – поч. ХХІ ст.)

Статтю присвячено основним етапам відчуження ядерних та радіоактивних матеріалів колишніми центральнoазійськими республіками СРСР, розглянуто роль керівництва Сполучених Штатів у проблематиці денуклеаризації.

Ключові слова: Центральна Азія, ядерна зброя, радіоактивні відходи, операція "Сапфір", Джеффри Старр.

Статья посвящена основным этапам отчуждения ядерных и радиоактивных материалов бывшими центральноазиатскими республиками СССР, рассмотрена роль правительства США в проблематике денуклеаризации.

Ключевые слова: Центральная Азия, ядерное оружие, радиоактивные отходы, операция "Сапфир", Джеффри Старр.

The article touches upon the basic stages of removing nuclear and radioactive materials by the former Central Asian Soviet republics and delivers the role of the US' government in the process of denuclearization.

Key words: Central Asia, nuclear weapons, radioactive wastes, project Sapphire, Jeffrey Starr.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. важливою віхою зовнішньо-політичних інтересів США на теренах пострадянської Центральної Азії стала проблематика контролю над успадкованим ядерним арсеналом СРСР та запобігання розповсюдженню ядерних матеріалів для подальшого створення зброї масового знищення. Завдяки зусиллям сенаторів Р. Лугара та С. Нанна керівництву Сполучених Штатів вдалося розробити цілу низку кооперативних програм, що торкалися ядерної безпеки та були запроваджені завдяки діяльності Держдепу, Департаментів оборони, енергетики та торгівлі задля посилення контролю над поширенням матеріалів, необхідних для створення зброї масового знищення, по всьому світові. У 1990-х рр. ХХ ст. такі дії набули особливої ваги по відношенню до колишніх територій СРСР. Адже після розпаду Союзу чотири центрально-

азійські республіки (окрім Туркменістану, який разом з Молдовою та Азербайджаном виявився поза ядерним охопленням СРСР) отримали свою частину ядерного спадку, оскільки для загальної радянської ядерної програми регіон відігравав вельми важливу роль: розвідки урану проводилися в Казахстані, Таджикистані та Узбекистані, обробка отриманої сировини відбувалася в Киргизстані. Тож на теренах пострадянської Центральної Азії знаходилося чимало сировини для виготовлення ядерної зброї та ноу-хау, що становили інтерес для потенційних бажаючих (як фізичних осіб, так і цілих держав) отримати відповідну рецептуру.

Інтерес Вашингтону до цього регіону був не випадковим. Адже за часів СРСР чотири з п'яти центральноазійських республік виконували свою важливу функцію в загальній справі ядерних досліджень та практичних розробок і випробувань. Узбекистан був своєрідною урановою ойкуменом: спеціально з метою розробки цього виду сировини було побудовано низку "спеціалізованих" міст – Навої, Зарафашан, Зафарабад, Учкудук та Нурабад, які стали основою для постачання на уранове виробництво кваліфікованих кадрів. Обробка видобутого урану здійснювалася в першу чергу в закритому місті Кара-Балті в Киргизстані, що знаходиться на півночі країни всього в 70 км від Бішкеку. Саме сюди для обробки з шахт Казахстану та власне Киргизстану постачали сировину [3, с. 38]. Таджикистан, хоча й був піонером уранового видобування СРСР (адже одна з перших уранових шахт з'явилася саме тут і саме її сировину було задіяно для створення першої радянської ядерної бомби в 1949 році), сильного впливу на військовий сектор Союзу не мав.

Казахстан, найбільша з п'яти центральноазійських республік, дістав четвертий за обсягом у світі ядерний арсенал у складі 1040 ядерних боєголовок, 104 міжконтинентальних балістичних ракет SS-18 та 40 стратегічних бомбардувальника Ту-95, оснащених 370 тактичними ядерними боєголовками, розміщених на крилатих ракетах. Також саме на території Казахстану знаходився найбільший ядерний полігон, за сумісництвом "звалище ядерних відходів". Ним був Семипалатинський випробувальний полігон на північному сході Казахстану площею 19 000 кв км, на якому в період з 1949 до 1989 було здійснено 456 ядерних вибухи: 84 у повітрі, 30 на землі та 340 під землею [6, с. 441]; 29 серпня 1991 року полігон було офіційно закрито. Розпорядження Назарбаєва про закриття "найнебезпечнішої радіаційної гарячої точки світу" стало воістину вирішальним для нової суверенної держави та виконало роль ядерного "очищення" [7].

На теренах Казахстану протягом всієї "холодної війни" відбувалися ядерні, біологічні та хімічні випробування. Основними базами для проведення таких робіт слугували численні майданчики по всій території Казахстану; окрім Семипалатинська, таку функцію виконували Усть-Каменогорськ, Степногорськ, Павлодар, Байконур та острів Відродження в Аральському морі. Контроль над ядерними арсеналами на острові Відродження Казахстан ділив із Узбекистаном, який отримав від уряду США 6 млн дол на очищення цієї території від ядерних відходів та знищення бойових біологічних засобів [13, с. 20]. На казахстанській території також здійснювалося збереження міжконтинентальних крилатих ракет та пускових установок – у Сонячному та Державинську на ракетних базах та на Ленінському й Балапанському випробувальних майданчиках і вищезгаданих базах відповідно.

За словами Президента Казахстану Н. Назарбаєва, саме відчуження ядерного спадку мало стати першим та найважливішим кроком республіки в якості суверенної держави (звичайно, не без попереднього отримання гарантій безпеки) [9]. Саме ці принципи він виклав у своєму листі до Президента США Дж. Буша ще 19 травня 1992 року в рамках радянсько-американського договору про обмеження та скорочення стратегічних наступальних озброєнь, укладеного роком раніше. Зокрема, Президент підкреслив обов'язкове проведення знищення будь-яких видів ядерної зброї, що знаходилися на території Казахстану протягом семи років [1]. Будь-які пропозиції зберегти за собою ядерні надбання СРСР (а подібні прохання надходили до Назарбаєва, зокрема, від лівійського лідера М. Каддафі, який мотивував збереження ядерного статусу необхідною мірою "на благо ісламу", а також від іранського керівництва, яке, за словами заступника помічника секретаря з безпеки Євразії Дж. Старра, перекинуло до Центральної Азії з цією метою чимало "торгівельних посередників" [6, с. 442]) були відкинуті Президентом, адже збереження існуючого становища жодним чином не корелювало з гарантіями не тільки безпеки, а й міжнародного визнання та залучення іноземних інвестицій для розвитку Казахстану, що їх так прагнув Назарбаєв; теза про нерозповсюдження ядерної зброї залишається наріжним каменем зовнішньої політики Назарбаєва і дотепер.

Задля досягнення мети утвердження Казахстану на міжнародній арені в грудні 1993 р. було зроблено крок до зближення з клубом держав-підписантів Договору про нерозповсюдження ядерної зброї – уряд країни однострійно ратифікував ДНЯЗ, що відкрило двері до

залучення американського капіталу, котрий мав сприяти швидшому відчуженню центральноазійської ядерної зброї. Разом з Казахстаном на початку 1990-х рр. ДНЯЗ підписали також і Туркменістан, Киргизстан та Узбекистан; Таджикистан останнім приєднався до договору в 1995 році. Крім того, усі п'ять країн підписали Додатковий протокол до ДНЯЗ.

Безумовно, важливою подією в ході денукліаризації пострадянської Центральної Азії стало проголошення Центральноазійської без'ядерної зони (ЦАБЗ) у 2006 році. Ця ініціатива зі створення такої зони була започаткована після того, як керівництво Монголії в 1992 р. оголосило свою країну зоною, вільною від ядерної зброї та наголошило на необхідності створення регіональної без'ядерної зони. Наступного року Президент Узбекистану І. Карімов також підняв питання стосовно без'ядерного статусу всього пострадянського регіону Центральної Азії на 48-й сесії ГА ООН, проте відсутність спільної думки в керівництвах п'яťох держав стосовно реалізації даного задуму завадили запровадженню подальшої діяльності в напрямі започаткування вільної від ядерного арсеналу зони протягом наступних кількох років: якщо Узбекистан та нейтральний Туркменістан дотримувалися в питаннях безпеки вельми самостійних позицій, то Казахстан, Таджикистан та Киргизстан діяли з великим оглядом на Росію. Лише в 1997 році президенти центральноазійських держав зробили наступний крок до реалізації проекту, прийнявши Алма-Атинську декларацію 27 лютого 1997 р., яка запустила процес організації ЦАБЗ [12]. Справжній же прорив у розробці позитивного рішення трапився після подій 11 вересня 2001 року: стикнувшись близько як ніколи раніше з проблемою міжнародного тероризму, Вашингтон по-новому поглянув на Центральну Азію та вдався до активізації своїх дій у регіоні, суміжному з "терористичною колицкою" – Афганістаном. Відкриття американських військових баз в Узбекистані та Киргизстані відкрили нову сторінку безпекового співробітництва центральноазійських країн зі США, а проект ЦАБЗ отримав перспективу практичної реалізації: тепер без'ядерна зона Центральної Азії стала необхідним інструментом запобігання контролю терористичних угруповань над матеріалами для створення ядерної зброї [5].

Остаточо текст документу про створення ЦАБЗ було узгоджено 27 вересня 2002 р. в ході зустрічі експертної групи ООН з центральноазійськими дипломатами у Самарканді. Консультації між центральноазійськими державами та державами-членами ядерного

клубу стосовно підписання договору розпочалися 8 жовтня 2002 р. 8 вересня 2006 року п'ять центральноазійських держав – Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Киргизстан та Туркменістан підписали Семіпалатинський договір, яким було засновано Центральноазійську Без'ядерну Зону, першу без'ядерну зону Північної півкулі; набрав чинності цей договір у березні 2009 року, а в травні 2014 року ЦАБЗ отримала офіційне визнання з боку п'яти ядерних держав світу. Відтак розвідування, розробка та збереження будь-яких видів ядерних речовин на території всіх п'яти центральноазійських держав (окрім як для мирних цілей) були офіційно заборонені [4].

Мабуть, найбільш виразним та цікавим кроком у контексті ядерного нерозповсюдження з боку Центральної Азії стала секретна операція "Сапфір" (або, за версією Пентагону, "Фенікс"), сутність якої полягала в перевезенні з території Казахстану до Сполучених Штатів загальною масою майже 2200 кг збагаченого урану, з якого близько 600 кг складав U-235 [10], що його могло б вистачити на створення 20–36 ядерних бомб та боєголовок [2] (а за наявності високих умінь у виробництві вибухових речовин матеріалу вистачило б на всі 50) [8]. Отриманий уран було надіслано для дослідження та обробки зі сховища в Усть-Каменогорську, де він зберігався ще з 1976 року, до лабораторії Оукріджу в Теннессі. Згідно з попередніми планами, уран, що було перевезено з Усть-Каменогорську, мав слугувати основою для створення маневреного підводного човна; у кабінетах НАТО цей проект був відомий під назвою "Альфа". Аби регулювати температуру реактора субмарини, її мало бути оснащено ядерним двигуном зі сплаву свинцю та вісмуту. І якщо з виробництвом самої субмарини проблем не виникло і її було підготовлено наприкінці 1970-х рр., то реактор став у реальних умовах виробництва каменем спотикання, тож проект було анульовано.

Перевезення потребувало неймовірного рівню секретності, адже проблема контрабандизму в Центральній Азії не в останню чергу розповсюджувалася також і на елементи створення ядерної зброї. Крім того, після розпаду СРСР рівень охорони матеріалів у сховищі та збереження письмових даних про них знаходився на рівні, нижчому за середній, що могло сприяти отриманню урану-235 небажаними особами. Для керівництва США центральноазійський уран, який міг потрапити до рук злочинних угруповань, становив неабиякий привід для занепокоєння. Адже ще до отримання даних про запаси Усть-Каменогорську Вашингтон переймався потенційною ядерною небезпекою з боку Іраку та КНДР.

Не маючи наміру та фінансової можливості використовувати ядерний спадок у подальшому, уряд Казахстану прийняв рішення про передачу арсеналу Сполученим Штатам в рамках ДНЯЗ. На вищому рівні процес перевезення було остаточно сформульовано в ході другого офіційного візиту Н. Назарбаєва до США під час його зустрічі з У. Клінтоном у лютому 1994 року [11]. Переговори стосовно транспортування урану відбувалися на рівні передачі інформації через персонал посольств – це робилося для уникнення зайвої уваги до американо-казахстанської операції.

Основними фігурантами операції на теренах Казахстану стали дипломат посольства США в Алма-Аті Ендрю Вебер та посол США в Казахстані У. Х. Кортні. Зокрема, саме Вебер першим отримав статистику щодо збагаченого урану, який зберігався в Усть-Каменогорську. Кількість на 90 % збагаченого урану U-235, згідно з отриманими даними, складала 600 кг, чого було достатньо для виробництва приблизно 24 ядерних бомб [6, с. 443]. На основі даної інформації на початку 1994 року співавтор програми Нанна-Лугара Е. Б. Картер ініціював процес вивезення ядерного арсеналу з Усть-Каменогорська протягом місяця та доручив формування групи для виконання місії Дж. Старру. Останній організував т. зв. "групу тигрів" у складі техніків, медиків та обслуговуючого персоналу й очолив об'єднання. Оскільки утримання збагаченого урану в казахстанському сховищі видавалася ненадійним через можливу дестабілізацію ситуації в Центральній Азії якщо не наразі, то за кілька років, групою розглядався варіант перевезення знахідки до Росії (так, за даний варіант виступав Державний департамент США), проте це зустріло опір з боку Пентагону, тож остаточною альтернативою стало транспортування урану до США. У будь-якому випадку консультація щодо даного питання з Росією була невідворотною, адже РФ як правонаступниця СРСР могла заявити права на цю частку ядерного арсеналу. Крім того, для перевезення урану з Казахстану до США американським літаком необхідно було пройти російський повітряний простір. Після тривалих дебатів всередині керівництва США А. Гор відправився з черговим візитом до Москви, де повідомив прем'єр-міністра В. Чорномірдіна про бажання США вивезти з території Казахстану збагачений уран. Завдяки розмові Н. Назарбаєва з Б. Єльциним було сформульовано нейтралітет з боку Росії щодо переміщення Усть-Каменогорського урану. Оскільки Єльцин та Чорномірдин не заперечували проти відчуження, "група тигрів" нарешті дістала змогу влітку 1994 р. розпочати розробку реальної

стратегії. Після тривалої підготовки в жовтні група була готова до здійснення транспортування урану. План перевезення включав три основні етапи:

1) надання урану відповідної форми, придатної до переміщення, оскільки матеріал перебував у "рідкому" (корозійному) стані. Уран необхідно вилучити зі старих контейнерів та каністр та довести за допомогою хімічної обробки до "сухого" стану;

2) розміщення обробленого урану в подвійному контейнері;

3) перевезення упакованого урану до аеродрому, завантаження та відправка до США.

7 жовтня У. Клінтон підписав таємний указ, яким дозволив переміщення збагаченого урану військовими літаками. У листопаді всі підготовчі роботи було завершено, і запаси урану були готові до транспортування, проте погодні умови відстрочили вивезення небезпечного вантажу на тиждень. 18 листопада 1994 р. вантаж було нарешті перевезено до Оукріджу, а 23 листопада секретар з оборони У. Перрі оголосив про завершення операції публічно. Відтепер величезна кількість збагаченого урану була ізольована від "рук контрабандистів, терористів та нових ядерних режимів" [6, с. 456].

Таким чином, хоча проблема безпеки радіоактивних речовин на теренах Центральної Азії все ще залишалася і залишається нагальною дотепер, завдяки діяльності Сполучених Штатів вдалося розв'язати найбільш небезпечний блок питань щодо ядерного спадку регіону.

Літератури

1. A Letter from Nazarbayev to Bush on START. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB491/docs/05%20-%20199-05-19%20Letter%20from%20Nazarbayev%20to%20Bush%20on%20START.pdf> (viewed on 20 May 2015). – Назва з екрана.

2. Art Pine. Secret Operation Safeguarded Uranium: Kazakhstan: U. S. worked for months to arrange transfer. Clinton calls it a major non-proliferation success [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://articles.latimes.com/1994-11-24/news/mn-1090_1_major-success (viewed on 28 May 2015). – Назва з екрана.

3. Bjorn Sandstrom. Nuclear Risk Assessment: Central Asia after Independence / Bjorn Sandstrom. – Swedish Defense Research Agency. – July, 2004. – 62 p.

4. Central Asian Nuclear-Weapon-Free Zone. Central Asian Treaty Text. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://cns.miis.edu/inventory/pdfs/aptcanwz.pdf> – Назва з екрана.

5. Central Asian States Establish Nuclear-Weapon-Free-Zone Despite U. S. Opposition. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://cns.miis.edu/stories/060905.htm>. – Назва з екрана.
6. David Hoffman. The Dead Hand: The Untold Story of the Cold War Arms Race and its Dangerous Legacy. Knopf Doubleday Publishing Group / David Hoffman. – New York, 2009. – 496 p.
7. Jillian Keenan. Kazakhstan's painful Nuclear Past Looms Large Over Its Energy Future. [Електронний ресурс] / Jillian Keenan. – Режим доступу:
<http://www.theatlantic.com/international/archive/2013/05/kazakhstanspainfulnuclear-past-looms-large-over-its-energy-future/275795/>. – Назва з екрана.
8. John A. Tirpak. Project Sapphire / A. John. [Електронний ресурс] – Режим доступу: / A. John.
<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB491/docs/15%20-%20Air%20Force%20Journal%20account.pdf>. – Назва з екрана.
9. Joshua Kucera. Why Did Kazakhstan Give Up Its Nukes? / Joshua Kucera. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.eurasianet.org/print/66967>. – Назва з екрана.
10. Project Sapphire After Action Report. [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB491/docs/01%20-%20After%20Action%20report%20DTRA.pdf>. – Назва з екрана.
11. Secret Kazakh-US Mission to Secure Nuclear Materials Celebrates 20th Anniversary, Exemplifies Cooperation Needed Today. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.astanatimes.com/2014/11/secret-kazakhstan-mission-secure-nuclear-materials-celebrates-20th-anniversary-exemplifies-cooperation-needed-today/>. – Назва з екрана.
12. The Central Asian Nuclear-Weapon-Free Zone (CANWFZ). [Електронний ресурс] – Режим доступу:
<http://www.nti.org/treaties-andregimes/central-asia-nuclear-weapon-free-zone-canwz/>. – Назва з екрана.
13. Tozgan Kassenova. Central Asia: Regional Security and WMD Proliferation Threats / Tozgan Kassenova // Central Asia at the Crossroads. Disarmament Forum. – 2007. – P. 13–23.